کێشەی کورد

نووسینی: دەبڵیو. جی. ئەلفینستۆن
وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: پرۆفیسۆر.ی.دکتۆر یاسین سەردەشتیی

سەبارەت بە ژمارەیەك لەو گرفتانەی پاش جەنگ کە نزیکەی پێویستیان بە چارەسەریی دەستبەجێیە، گەر سەرلەنوێ ئاشتیی جیهانیی نەکەوێتەوە بەر مەترسیی، پێناچێت بەیاننامەی نەتەوەیە یەکگرتووەکان بایەخێکی ئەوتۆ بە مەسەلەی کورد بدات. هەرچەندە، گەر بنەماکانی پەیمانی ئەتلانتیك جێبەجێبکرێت، ئەوا کوردان زیاتر لە هەر گەلێکی دیکە مافی ئەوەیان هەیە پشکیان لە چوار ئازادییەکەدا هەبێت.

لە کاتی ئێستادا بە مرۆ دەوترێت کوردێك کە لە تورکیا، وەك کورد دەژی، بە زمانی خۆی قسان دەکاتو پەیڕەویش لە دابی باپیرانی دەکات، هەرگیز بە تەواویی لە ترس بەدوور نییە. لە عێراق، لێکۆڵینەوەکانی ئەم دواییە پێشانیدەدەن کە هەتاکو چاکسازیی کارگێڕیی گرنگ لە ناوچە کوردییەکان ئەنجام نەدرێت، پێناچێت کوردان لەو ئازادییەی کە خوازیارین بەهرەمەند بن.

ئەو ئازادییەی کە کوردانی نەتەوەخواز زۆر پەرۆشین بریتییە لەوەی کە منداڵەکانیان بە زمانو دابو فەرهەنگی خۆیان پەروەردە بکەن. ئەمە لە تورکیا ناتوانرێت ئەنجام بدرێت، لەعێراق ئاسانکاریی گونجاو بۆ ئەمە کەمە، لە ئێران هێشتا ئەمە ئەستەمترە. کوردە نەتەوەخوازەکان خەڵکانێکی نالۆجیکیی نین. ئەوان بە ئاسانیی خوازیارن وەك کورد بژین، بە زمانی کوردیی قسان بکەنو کتێبو رۆژنامەکان بەو زمانە بڵاو بکەنەوەو بیخوێننەوە، هەروەها نەکرێنە عەرەب یان فارس یان تورکو نەتوێنرێنەوە.

جووڵانەوەی نەتەوەیی کوردیی لە تورکیا وەك راپەڕینێکی سەرکردە دەرەبەگەکان دژی هەوڵەکانی سوڵتان مەحموود لەساڵی 6281 دەستیپێکرد کە دەیویست دەسەڵاتیان تێکبشکێنێتو فەرمانڕەوا هەرێمییەکان لەشوێنیان دابنێت، بەڵام پەرەسەندنی ئەم جووڵانەوەیە لەدوای شۆڕشی تورکە لاوەکانو دەرکەوتنی دەسەڵاتی مستەفا کەمال، بۆ ئەو سیاسەتی تواندنەوەیەی ئەوەی دواییان دەگەڕێتەوە.

ئەوە شتێکی سروشتییە کە وروژانێکی بەرفراوانی وەك ئەوەکەی جەنگی دووەمی جیهانیی، وادەکات هانی نەتەوەخوازانی کوردی دابێت بیرلەوەبکەنەوە کە پێویستە سوود لە رەوشگەلە

شڵەژاوەکە ببینرێت کە فشار بۆ داواکارییەکانیان بکەن، ئەوەی کە پێشتر لە بەندەکانی 18و 16ی ڕێکەوتننامەی لەباربراوی سیڤەردا دانیپێدانرا بوو.[1] هێندێك سەبارەت بەوە مشتومڕیان کردووە کە ئەگەر بێتو بتوانرایە تورکیا دژی نەتەوە یەکگرتووەکان رابکێشرایەتە نێو جەنگەوە، ئەوا سەرکەوتنی ئەوەکەی دواییان، کە کورد لە ڕەشترین ڕۆژەکانی جەنگیشدا بڕوای پێی هەبوو، دەگونجا ڕێگەی بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردیی خۆشبکردایە.[2] پێنەدەچوو هیچ شتێك زیاتر لە گێڕانەوەی ڕاپەڕینی کوردان بۆ پشتگیریی بریتانیا لە خولیاکانی کوردان، کاریگەریی هەبێت لەوەی کە تورکیا دژی هاوپەیمانەکان جەنگ رابگەیەنێت.

ئەم مەترسییە لەساڵی 6161دا چاوەڕوان دەکرا، کاتێك (ژێنراڵ ویگاند) بڕوای وابوو کە بەڵێنی لە ڕێبەرانی نەتەوەیی کورد لە سوریا وەرگرتووە خۆیان لە هەر کارێك بەدوور بگرن کە ببێتەهۆی تورەکردن یان دژایەتییکردنی تورکان. ئەم بەڵێنە وەفادارانە پارێزراو کاتێکیش کە بریتانیا و هێزەکانی فەرەنسای ئازاد لە ساڵی 6196دا سوریایان داگیرکرد سەرلەنوێ نوێکرایەوە. لەبەرامبەریشدا هیچ بەڵێنێك داوانەکراو هیچ شتێکیش نەدرا، بەڵام ئەوە دوور نەبوو کە پاش ئەوەی ئەو ڕێبەرانە بۆ ماوەی پێنج ساڵ شوێنکەوتە بەرزەدەماغەکانی خۆیان لە حاڵەتێکدا ڕاگرتبوو کە ئارەزووی کاری وروژێنرانەی تێدا فرە بەهێز بوو، ئەم ڕێبەرانەی کە ئەمێستا پێدەچێت هیوایان بەوە بێت کە لەبەرامبەر ئەم خۆبەدوورگرتنەیاندا پاداشتێك بەدەستبێنن.

لە ڕۆژهەلات ئەوە باوە کە داوای زیاتر لەوە بکرێت کە چاوەڕوانی چنگکەوتنی دەکرێت، هەربۆیە ڕێبەرانی کورد لەوەی کە داوای کوردستانی سەربەخۆ دەکەن دەگونجێت پەیڕەویی لەم دابە کۆنە بکەن. بەئامانجی ئەوەی کە خوێنەر بتوانێت سەبارەت بەم کێشە سەرنجڕاکێش و ئاڵۆزە دیدی تایبەت بەخۆی پێکبهێنێت، ئەم لاپەڕانەی خوارەوە نووسراون.

کوردستان، وڵاتی کوردان، دەگونجێت هاوشێوەی کەوانێك وەسفبکرێت کە لە لورستانەوە لە باشووری ڕۆژهەڵاتەوە درێژ دەبێتەوە بۆ مەلاتیا لە ڕۆژئاوا، درێژییەکەی نزیکەی 166 میل و دواپلەی پانی نزیکەی 866 میل دەبێت. ئەم ناوچەیە لەباکوورەوە بە هێڵێك سنووردارەدەکرێت

---

[1] ڕێکەوتننامەی ئاشتیی لەگەڵ تورکیا کە لە سیڤەر واژۆکرا لە 66ی ئوتی 6186دا ، Cmd.964, H.M. Stationery Office Treaty Series No.11(1920)

[2] لەرۆژی پاش کەوتنی تۆبروك لە 86ی ژونی 6198دا، میر جەلادەت بەدرخان سەردانی نووسەری کرد تاکو پەیامێکی متمانەئامێز سەبارەت بە سەرکەوتنی بەرتانیی رەوانە بکات و هەروەها تاکو هەر چەشنە هاوکارییەکی نەتەوەی کورد پێشنیاز بکات کە بتوانێت پێشکەشی کێشەی هاوپەیمانانی بکات.

کـه نزیکـەی بـە ئێریڤـان، ئـەرزرۆم، ئـەرزنجان، مـەلاتیاو هـەروەها مەرەشـدا تێدەپـەڕێت. لـە باشـوورو هـەروەها لـە ڕۆژئـاواوە سـنوورەکەی بەدرێـژایی لێـواری گردۆلکـە تورکییەکانـدا بەئاراسـتەی دیجلـە دەکێشـرێت و لەوێشـەوە بـەرەو جەبـەل حـەمرین و بـۆ خانـەقینی دراوسـێی.

سـنووری ڕۆژهـەلاتی دەکەوێتـە ئێرانـەوە لـە ئێریڤانـەوە بەئاراسـتەی باشـووری ڕۆژهەلاتـدا دەگوزەرێت و ئۆرمیە (ڕەزائیە)، ساوج بولاق، سەقز، سنەو کرماشان دەگرێتەخۆ. لە باشووری ڕۆژهـەلاتی ڕێگـە سـەرەکییەکەوە لـە خانەقینـەوە بـۆ کرماشـان، لـەك و لوڕەکـان دەژیـن، ئەوانـەی هەندێك جار وەك کوردان ریزبەند دەکرێن.

تۆمارە سۆمەرییەکانی 8666 سالّ پێش زایـن، هـەروەها تۆمارە بەرابیەکانی ئاشوورییەکان کە هەزارسالّ دواتر نووسراون، بەلّگەی بوونی گەلێك بەناوی (کارداکە، کورتی یان گوتی) لـە دەوروبـەری دەریاچـەی وانـەوە بەدەسـتەوە دەدەن. ئەوانـە لەلایـەن هەنـدێك نووسـەرانەوە وەك بـاپیرانی کـوردانی هاوچـەرخ بانگەشـەیان بـۆ کـراوە، بـەلام ئـەوە وانییـە تـاوەکو سـەردەمی گریکەکان کە ناساندنێکی دیارییکراو شتێکی گونجاوە. هیرۆدۆتس ئاماژەی بە دانیشتووانی ئەو ناوچەیە کردووە کە ئێستا ناوی بۆتانە، هـەروەها ئێگزەینـەفون ئاماژەی بە کاردۆخییـەکان کـردووە، کـە دەگونجێـت شـێوەیەکی بـەرابی نـاوە هاوچـەرخەکە بێـت. سترابۆش سـەبارەتی بـە ولاتـی کـاردۆخی دواوە لەکاتێکـدا بـەیت کـاردو لـە سەرچـاوە ئەرمەنییەکانـدا هـاتووە. شـێوەی هاوچـەرخی نـاوی (کـورد) لەگـەلّ شـێوە کۆکەیـدا کـە (ئـەکراد)ە، یەکـەمجار لـە نووسـینە عەرەبییەکانی سەدەی نۆیەمی زاییندا هاتووە.

دۆلـەکانی کوردسـتان هـەر لـە سـاتە بەرابیـەکانی مێـژووەوە پێگـەی گـەلێکی سەرسـەخت و خۆسـەر بـوو کـە بـەرگریی لـە هـەر داگیرکارییـەکی خاکەکـەی لەلایـەن دراوسـێکانییەوە دەکـرد. تۆمارە بەرابیە ئاشوورییەکان لەم ناوچەیەدا بەلّگەی بوونی کافکاسییەکان پێشاندەدەن ، کە گروپێکن پێش ئێرانییەکان هەبوون، هەرچەندە، ڕەگەزە ئێرانییەکان لە دەوروبەری 066 پێش زایـن خزاونەتـەوە ناوچـەکەوە. لەبەرئـەوە کوردانی ئـەوڕۆ نـەوەی چـەندین کۆنـە خەلّکگـەلێکن، بەشێوەیەکی سەرەکیی ئێرانییـەکان. ئـەوان بنەچـەی کافکاسییەکان لـە بـاکوورەوە دەگرنـەخۆو هەروەها هەنـدێك بنەچـەی سامییش لـە باشـوورەوە. هەرچـەندە، ئەوانـە لەڕێگـەی کارگەرییـەکی تەواو کوردانەوە پێکەوە گرێدراون کـە لەوانەیـە لـەو خێلّـە ڕەسـەنە چیاییانەوە سەرچاوەبگرێت کە هەر لە قۆناغە بەرابیەکانەوە لەم هەرێمەدا نیشتەجێبووبن.

لـە سـەدەی حەوتـەمی زاینییـدا، ئیسلام گەیشتە کەناری چیاکانی کوردستان و پاش ئەوەی کوردان موسولّمان بوون، ڕێبەری بنەمالّـە کوردییـەکان کەوتنـە هـەولّی ئـەوەی بنەچـەی بـاپیرانی

خۆیان بۆ پاڵەوانە بەراییەکانی عەرەب بگێڕنەوە، بەڵام لە راستییدا زۆربەی ئەم بانگەشانە چ بنەمایەکی نییە.

هەرگیز دەسەڵاتێکی کوردیی دەرنەکەوتووە کە تەواوی کوردستان بگرێتەخۆ، بەڵام چەند بنەماڵەیەکی فەرمانڕەوا حوکمی چەندین ناوچەی بەرچاویان کرد. یەك لەو بنەماڵە بەراییانە حەسنەوەیهییەکان بوون، ئەوەی کە لە نێوان ساڵانی 151 بۆ 101 ی زایینیی حوکمیان کردووە، لەپێشدا لە خوڕەمئابادو دواتریش لە سەرماج لە باشووری بێستووندا. مەروانییەکانی ئورفەو دیاربەکر لەنێوان ساڵانی 196 بۆ 6611ی زایینیی لە رۆژئاوای کوردستان فەرمانڕەواییان کردووە، ئەوان تا پاش سەدەیەك نزیکەی بەتەواویی سەربەخۆ بوون و لەلایەن تورکە سەلجوقییەکانەوە تێکشکێنران. بەناوبانگترین بنەماڵەی کوردیی ئەوەی ئەیوبییەکانی تکریت و هەولێرە، ئەوەی سەلاحەددینیان هەیە، کە باشتر بە سەلاحەددینی خاچپەرستەکان ناسراوە، و لە ساڵی 6660ی زایینیی لەدایکبووە، ئەوەی کە ئەندامێکی درەوشاوەی ئەو بنەماڵەیەیە.

لەماوەی سەدەی شازدەیەم و حەڤدەیەمدا، کوردستان ببووە مەیدانێکی جەنگی نێوان تورکەکان و بنەماڵەی سەفەوییەکان لە ئێران، لەئاکامدا، رۆژئاوای کوردستان بووە بەشێك لە ئیمپراتۆریی عوسمانیی، لەکاتێکدا رۆژهەڵاتی کوردستان بووە بەشێك لە ئێران.

کورد لە تورکیا: ئەو سنوورەی کە لە رێکەوتنەکەی ساڵی 6161دا لەلایەن سوڵتان موڕادی چوارەم و شا عەباسی دووەمی ئێران دانوسانی لەسەرکراوەو دانراوە تاکو ساڵی 6166 وەك سنووری نێوان ئەو دوو دەڵەتە مایەوە. بانگەشەی ئەوە دەکرێت کە ئەو هاوکارییەی کوردان بۆ سوپای عوسمانیی دژی ئێرانییەکان کردیان جیاوك و پێگەیەکی ئۆتۆنۆمی لەچوارچێوەی ئیمپراتۆریی عوسمانیی بۆ فەراهەمکردن. لە تێکڕای رووداوەکاندا، مێژوو باس لەوە دەکات کە تاکو ساڵی 6281 هیچ گرفتێکی جیددیی لەنێوان کوردان و حکومەتی تورکییدا نەبووە، کاتێك سیاسەتی مۆدێرنیزەی سوڵتان مەحموودی دووەم کەوتە ئەوەی دژایەتیی سەرکردە دەرەبەگەکان بکات و بووەی هۆی جووڵانەوە چەکدارییەکەی ساڵی 6266.

ئەم جووڵانەوە چەکدارییە لەلایەن دوو بنەماڵەوە رێبەرایەتیی کرا. ئاڵای راپەڕین لە رۆژئاوا لەلایەن بەدرخانی بۆتانەوە هەڵکرا، لەکاتێکدا لە رۆژهەڵات محەمەد پاشای رەواندز دەسەڵاتی خۆی لە هەولێرو موسڵدا دامەزراند. حکومەتی تورکیی لەو کاتەدا لە سوریا سەرقاڵی بەرگرییکردن بوو لە داگیرکاریی سوپای میسرییەکان کە لەلایەن ئیبراهیم پاشاوە رابەرایەتیی

دەکرا، هەروەها سەرکردە کوردەکان تاڕادەیەك تاکو ساڵی 6295 دەستکراوەبوون، ئەو کاتەی کە تێیدا بەدرخان دەوڵەتە کوردییەکەی دامەزراند کە لە دیاربەکرەوە بۆ سیڤرێك، وێرانشار، سیرت، سلێمانیو ساوجبولاق درێژببووەوە. ئەو هاوپەیمانییەی پێکیهێنابوو نورولڵا بەگی هەکاریو سەرکردە بایەخدارەکانی دیکەی لەخۆدەگرت. ئەو لەو ماوە کەمەی فەرمانڕەوایەتییەکەیدا دراوی تایبەت بەخۆی لێداو ناوی خۆی لە وتاری هەینیدا رادەگەیەنرا، دەگوترێت کە فەرمانڕەوایەتییەکەی دادپەروەرانەو ئاشتییخوازانە بووە.

لەساڵی 6290دا، تورکان بە خاترجەمانە لە مەترسیی میسرییەکان، بایانداییەوە رووەو بەدرخان بەگ. ئەو تێکشکێنراو بۆ کرێت دوورخرایەوە، بەڵام پاشتر رێگەی پێدرا بگەڕێتەوە بۆ دیمەشقو لەوێ لەساڵی 6212دا کۆچی دوایی کرد. بەڵام ئەو رۆحی راپەڕینەی کە ئەو ورووژاندبووی مایەوەو ژیاو لەساڵانی 6256-6256و 6258-6256دا راپەڕینی زیاتر روویاندا.

پاش جەنگی کریمێن، دەروازەی باڵا هەڵوێستێکی نەرمڕەوانەی لەهەمبەر خێڵە کوردییەکان گرتەبەرو تاکو ساڵی 6226 هیچ گرفتێکی دیکەی جیدیی نەهاتەپێش، کاتێك شێخ عوبەیدوڵڵای نەقشبەندیی، رێبەری کوردان لە شەمدینان (نەهری) یەکێتییەکی کوردیی پێکهێنا، پەلاماری ئێرانیداو دەستی بەسەر رۆژئاواو باشووری دەریاچەی ورمێدا گرتو هەڕەشەی خستەسەر تەبرێز. کۆنسوڵی بریتانییو رووسیی لە تەبرێز قەناعەتیان پێکرد کە پاشەکشێ بکات، هەرچەندە، جووڵانەوەکەی ئەو هەرەسیهێنا، بەڵام ئەو بۆ مەککە دوورخرایەوەو لەوێ لەساڵی 6226دا مرد.

لەساڵی 6216دا، سوڵتان عەبدولحەمید بڕیاریدا بەر بە نفوزی رووسەکان بگرێت کە چەندین سەرۆکخێڵی کوردی دەستڕۆیشتووی بەلای خۆیدا راکێشابوو، بەوەی چەند یەکەیەکی غەیرەنیزامیی لە سوارەی کوردیی پێکهێنا. ئەم یەکە (حەمیدییانە) شکستخواردوو بوو، بەڵام ئەم ئەزموونە بایەخی کەسایەتییەکی کوردانی دەرخست. ئەوەش ئیبراهیم پاشای وێرانشار بوو، ئەوەی کە بووە رابەری هاوپەیمانی میلی خێڵە کوردییەکان لە ساڵی 6216 دا، ئەوەی کە توانی لەڕێگەی رکابەرییەکی سەرکەوتووەوە لەگەڵ خێڵی شەمەری عەرەبییدا، کە لەسەر رووباری زێرگان شکاندنی، جێپێی شوێنکەوتووانی خۆی پتەوبکات. لە ساڵی 6216دا، ئیبراهیم پاشا کرا بە رابەری سوارەی حەمیدییە لە ناوچەی وێرانشار بە پلەی سەرهەنگ. ئەو لەگەڵ چوارسەد کەس لە شوێنکەوتووە چیاییەکانیدا بانگکرانە ئەستەمبوڵو بە شێوەیەکی زێدە بەرچاو میوانداریی کران، هەروەها ناونیشانی پاشای پێدرا. ئەو هەر لەم کاتەوە بوو بە

پشتگیرێکی وەفاداری سوڵتان عەبدولحەمید. کاتێک تورکە لاوەکان لەساڵی 6162دا دژی سوڵتان شۆڕشیان کرد، ئیبراهیم پاشا بەخۆیو 6566 سوارەی کوردەوە بەرەو دیمەشق کشاو گرتیو حوکمی شارەکەی بەناوی سوڵتان عەبدولحەمیدەوە گرتەدەست. دواجار ئەو ناچارکرا پاشەکشێ بکاتو لەکاتی گەڕانەوەیدا بۆ ناوچەکەی خۆی لەلایەن شەمەرەوە کوژرا، ئەوانەی کە تورکە لاوەکان داوایان لێکردبوون کە ناچاری بکەن پاشەکشەکەی خێراتر بێت.

پاش شکستی شێخ عوبەبدوڵڵا بیرۆکەی یەکێتییەکە لە کاریگەرییکردنە سەر ژمارەیەک لە لاوانی کورد بەردەوامبوو، بەشێوەیەکی سەرەکیی کوڕانی بنەماڵە خانەدانەکان کە لە قوتابخانەکانی ئەستەمبوڵ پەروەردە ببوون. لەساڵی 6220دا، یەک لە کوڕانی بەدرخان کە ناوی میدحەت بەگ بوو، دەستیکرد بە بڵاوکردنەوەی رۆژنامەیەکی کوردیی لە قاهیرە بەناوی (کوردستان). بڵاوکراوەکە، کە بە توندیی هێرشیدەکردە سەر سیاسەتی تورکیی دژی کورد لەلایەن تورکانەوە بێزراو بوو، هەروەها لەژێر فشاری ئەواندا یەکەمجار بۆ جینەوا باری کردو دواتریش رووی لە فۆلکستۆن کرد کە لەوێ یەکەم چاپکردنی لەساڵی 6218دا بوو. دەوترێت ئەم بڵاوکراوەیە زۆریکرد تاکو بیرۆکەی یەکێتیی سەربەخۆیی کوردان بەهێزبکات و بووە هۆی ئەوەی کۆمیتەی کوردیی لە چەندین وڵاتانی ئەورووپا، لە ئەستەمبوڵو هەروەها لە شارە تورکییەکانی دیکە پێکبهێنرێت.

لەساڵی 6162دا، دوای راگەیاندنی دەستووری تورکیی لەلایەن کۆمیتەی ئیتحادو تەرەقیەوە، ئەو دەستەیە لەو کەسایەتییە کوردانەی لە دەرەوە کاریان بۆ سەربەخۆیی کوردان دەکرد بەڵێنی ئەوەیان لە تورکە لاوەکانەوە دەستدەکەوت کە بۆ ئەستەمبوڵ بگەڕێنەوە. لەوێ ئەوان کۆمیتەیەکی نەتەوەییان پێکهێنا کە ئامادەبوون لەبەرامبەر گارێنتییەکی دیارییکراودا پشتگیریی ئیتحادو تەرەقی بکەن. ماوەیەکی کەم پاش شۆڕشەکە، کۆمیتەی ئیتحادو تەرەقی بەڵێنەکەی خۆیان شکاندو هەوڵیاندا جووڵانەوە کوردییەکە سەرکوتبکەن. دوو سەرکردەکە کە ئەمین عالی بەدرخانو شەریف پاشا بوون، بە مەرگ سزادران بەڵام رایانکردە دەرەوەی وڵات. لەساڵی 6168دا هەوڵێک بۆ ئاشتەوایی درا بەڵام شکستیهێنا، هەروەها لەو ئاڵۆزییانەی کە بەدوای کوشتنی سولەیمان بەدرخاندا هات لەلایەن پۆلیسی تورکەوە لە بۆتان.

لەماوەی جەنگەکەی سالآنی 6169-6162دا، زۆربەی ئەو کوردانەی لە سوپای تورکییدا خزمەتیان دەکرد، هەرچەندە ئەو جێگەی گومان بوو کە پشتگیریی ئەوان بۆ حکومەتی ناوەندیی زۆربەی جار لە ساردوسڕ زێدەتر بوو. پارتی نەتەوەیی کوردیی لەگەڵ رووسیادا دانوسانی کردو پێشنیازیی ئەوەیانکرد کە لەماوەی پێشڕەوییان بەئاراستەی بتلیسو

ئەرزنجان لەساڵی 6161دا پشتگیریی رووسیا بکەن لەبەرامبەر یارمەتی رووسیا بۆ بەرەو بەدەستهێنانی ئۆتۆنۆمیی کوردیی. رووخاندنی رووسیا لە ساڵی 6160دا ئەم پلانەی تێکدا، بەڵام کۆمیتە کوردییەکە، کە بەناوی کۆمیتەی ئازادیی ناسرابوو، هەر لە بوون و پەیوەندییکردنەوە بە هاوپەیمانەکانەوە بەردەوامبوو کاتێك لە ساڵی 6162چوونە نێو ئەستەمبوڵەوە. ئەم کۆمیتەیە شەریف پاشای دەستنیشانکرد تاکو لە کۆنگرەی ئاشتییدا نوێنەرایەتییان بکات، هەروەها بەهاوکاریی دەسەڵاتدارانی بریتانیی نێردەیەك رەوانەکرا کە لە جەلادەت و کامەران بەدرخانی کوڕانی ئەمین عالی بەدرخان و هەروەها ئەکرەم بەگی کوڕەزای جەمیل پاشای دیاربەکر پێکدەهات تاکو گەشتێك بەرەو پارێزگا کوردییەکان لە رۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ بکەن تاکو یەکەمین بەڵگەی هەستی کوردیی لەوێ بەدەستبهێنن. نێردەکە لەلایەن مستەفا کەمالەوە لە نزیك دیاربەکرەوە وەستێنراو ناچارکرا بگەڕێتەوە پێشئەوەی گەشتەکەی تەواو بکات.

ئەم چالاکییانە بووەهۆی ئەوەی کە بەندەکانی 18و 16 لە رێکەوتننامەی سیڤەردا شوێنبگرێت، ئەوەی وەك لای خوارەوە دەخوێنرێتەوە:

بەندی 18 :" کۆمسیۆنێك کە لە ئەستەمبوڵ بارەگا دەخات کە لە سێ ئەندام پێکدێت کە لەلایەن حکومەتەکانی بریتانیی، فەرەنسیی و ئیتاڵییەکانەوە دادەنرێن و پێویستە تاوەکو شەش مانگ لە رۆژی جێبەجێکردنی ئەم رێکەوتننامەیەوە نەخشەیەك بۆ دیارییکردنی هەرێمێکی ئۆتۆنۆمیی دابنێت بۆ ئەو ناوچانەی کوردیان تێدا زاڵە و دەکەونە رۆژهەڵاتی رووباری فورات و باشووری مەرزەکانی ئەرمینییا وەك لە دواتردا دیاریی دەکرێت ، هەروەها باکووری مەرزی تورکیا لەگەڵ سوریا و میسۆپۆتامیا...

بەندی 16 : ئەگەر کوردەکانی ئەو هەرێمەی بڕگەی 18 ی ئەم رێکەوتننامەیە دەیانگرێتەوە لەماوەی یەك ساڵدا لە رۆژی دەرچوونی رێکەوتننامەکەوە بتوانن بەڵگە پێشانی ئەنجومەنی کۆمەڵانی گەلان بدەن کە زۆرینەی دانیشتووانی ئەم ناوچەیە ئارەزووی سەربەخۆیی لە تورکیا دەکەن ، ئەگەر ئەنجومەنیش پێیوابوو کە ئەم گەلە شایەنی سەربەخۆیین و راسپاردەی ئەوەبکەن سەربەخۆییان بدرێتێ ، تورکیا دەبێت ئەو راسپاردەیە جێبەجێ بکات دەست لە هەموو ماف و پایەیەکی هەڵبگرێت کە لە ناوچەکە هەیەتی...

ئەو هیوایانەی رێکەوتننامەی سیڤەر لەگەڵ خۆی هێنانی، بەهۆی رێکەوتننامەی لۆزانەوە پوچەڵکرایەوە، ئەوەی کە هیچ یەك لەو بەندانە تێدانەبوو کە ئاماژە بە ئۆتۆنۆمیی کوردیی

دەدەن. بەگوێرەی کوردان، هەرچەندە مستەفا کەمال بۆ ماوەیەك هەستی بە هێزی تەواو نەدەکرد کە سەرەڕۆیی ورووژاندنو دوژمنایەتیی کوردان بکات، هەروەها وایکرد کوردان باوەڕ بەوە بکەن کە هەرکاتێك پێی خۆی بچەسپێنێت ئەوسا دان بە بانگەشەی کوردان بۆ ئۆتۆنۆمیی دەنێت. بەڵام سیاسەتی راستیینە ئەسمیلاسیۆنەکەی وردە وردە روونبووەوە، هەروەها لەساڵی 6186دا، پاش دەرکردنی گریکەکان لە سیمیرنا، پێکدادان لەنێوان هێزە تورکییەکانو کورداندا روویدا، ئەوانەی کەوتنەئەوەی فشار بۆ داواکارییەکانیان بکەن.

لەساڵی 6185دا، شێخ سەعیدی پیران کە لەلایەن رەگەزە خێڵەکانی سوریاوە هاوکاریی دەکرا، رێبەرایەتیی راپەڕینێکی لە رۆژهەڵاتو باشووری تورکیا کرد. یەکە سەربازییە تورکییەکان بەدرێژایی رێگەی هێڵی ئاسنیی حەڵەب–بەغداد خۆیانکوتایە ناوچەکەوەو راپەڕینەکەیان تێکشکاند، بەڵام نەك رۆحی راپەڕینەکە. زۆر لە پەنابەرە کوردەکان لە تورکیاوە هەڵاتنە سوریاو خوێنو وزەیەکی نوێیان کرد بە بەری ئەو کۆمەڵە کوردە نەتەوەخوازانەی کە لەوکاتەدا لەوێ بوون.لەساڵی 6180دا، کۆبوونەوەیەك لە بەیروت کرا کە تێیدا بڕیار لە پێکهێنانی رێکخراوێکی نوێ بەناوی کۆمەڵەی خۆیبوونەوە درا. خۆیبوون بووە وشەیەکی کوردیی بۆ سەربەخۆبوون. جەلادەت بەدرخان یەکەمین سەرۆکی ئەم کۆمەڵەیە بوو.

ئامانجی کۆمەڵە نوێیەکە باسی لەوە کردووە کە بەهاوکاریی نزیکی ئەرمەنییەکان کار بۆ سەربەخۆیی کوردیی دەکات، سیاسەتەکەیان راستەوخۆ بەشێوەیەکی تایبەت رووی لە هاوکاریی کوردستانی تورکیی بوو، هەروەها خۆپارێزیی لە هەر چالاکییەك لەنێو کوردانی سوریاو عێراق کە ببێتە هۆی دژوارکردنی رەوشە سیاسییەکەی ئەوێ. ئەوان ئامانجیان ئەوەبوو لەگەڵ حکومەتی ئێرانیی رێکبکەون تاکو رەوشی کوردانی ئێران چاك بکەن. هەروەها ئەوان جەختیان لەسەر بایەخی دۆستایەتیی لەگەڵ گەلانی عەرەب کردەوە.

سیاسەتی ئەرمەنییەکان لەئاست تورکان بۆ چەندین ساڵ هاوشێوەی ئەوەی کوردان بوو هەروەها چەندین هەوڵ هەبوو کە هاوکاریی لەنێوان هەردوو رەگەزەکەدا رێکبخەن. دەوترێت هەوڵێکی لەم شێوەیە لە ساڵی 6168دا لە ئەستەمبوڵ کاری بۆکرا، بەڵام لەلایەن حکومەتی عوسمانییەوە پوچکرایەوە، هەروەها لەماوەی جەنگەکەدا، تورکان دەلاقەی نێوان ئەم دوو کۆمەڵگایەیان بەرفراوانترکرد بەوەی کوردانیان لە کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکاندا بەکاردەهێنا. هەرچەندە لەساڵی 6162دا، هەردوو کۆمەڵگاکە پەیوەندیی دۆستانەیان پێکهێنایەوەو شەریف پاشای نوێنەری کوردان کەوتەکار بۆ هاوکاریی نزیك لەگەڵ بۆغۆس نۆبار پاشای رابەری ئەرمەنییەکان لە ڤێرسیلیا.

لەساڵی 6180دا، کە ڕاپەڕین لە ناوچەی چیایی ئارارات لە تەقینەوەدا بوو، هەڵگیرساو بۆماوەی سێ ساڵی دواتر بەردەوامبوو. لەساڵی 6166دا، تورکان دوو تیپی سەربازییان جێگیرکرد، تیپی 9و تیپی 5، کە لەلایەن هێزی گونجاوی ئاسمانییەوە پشتگیریی کران بۆ تێکشکاندنی ڕاپەڕینەکە. ئۆپەراسیۆنەکان لە مارتی 6166دا دەستپێکرد، هەروەها کوردان لەسایەی ڕێبەرایەتیی ئیحسان نوری پاشا بەباشیی جەنگان. دواجار باڵادەستیی لەرووی ژمارەو چەکەوە خۆی سەپاندو لە ئۆکتۆبەری 6166دا ئیحسان نوری ناچارکرا هەڵبێتە تاران لە ئێران و تائێستا هێشتا لەوێ لە هەژارییەکی مەزندا دەژی. هەروەها ڕاپەڕینەکە کۆتایی پێهات. تورکان نزیکەی 8666 پیاویان لەدەستدا.

لە یەنایەری 6160دا، یاسایەکی تورکیی نوێ لەبواری سیاسەتیی ئەسمیلاسیۆندا بڵاوکرایەوە، کە ورووژانێکی بەرچاوی لە دێرسیم هێنایەئارا، ئەو ناوچەیەی کە ڕێژەیەکی زۆر کوردی لێ بوو، ئەوانەی تا ئەو کاتە بەشداریی ڕاپەڕینە جۆربەجۆرەکانیان دژی حکومەتی تورکیی نەکردبوو. هەستی گشتیی لە دێرسیم جۆشیدەدا، کۆبوونەوەیەك کرا، هەروەها نێردەیەك لە کوردان ڕەوانەی حاکمی سەربازیی تورکیی کرا کە پەیامێکی ناڕەزایەتیی دژ بە جێبەجێکردنی یاسا نوێیەکە هەڵگرتبوو. گێڕانەوەی ئەم زنجیرە ڕووداوانە تەنیا لە سەرچاوە کوردییەکانەوە بەدەستهاتوون، بەگوێرەی ئەوانە ئەو پەیامبەرانەی کە نامە ناڕەزاییەکەیان هەڵگرتبوو لەلایەن حاکمی سەربازییەوە قۆڵبەستکران و پاش چەند ڕۆژێکی کەمی لە ئەلعەزیز تیرەبارانکران. کوردان لە تۆڵەی ئەمەدا کاروانێکی پۆلیسی تورکیان ڕاگرت و پۆلیسەکانیان فڕاند، بەوەش ڕاپەڕینەکەی دێرسیم دەستپێکرد.

هێزێکی بەرچاوی تورکیی کۆبووەوەو لە مایۆی 6160دا ئۆپەراسیۆنی سەربازیی دژی ڕاپەڕیوان دەستپێکرد. ڕووداوەکانی دواتر لە نێو تەمومژدا شاراونەتەوە بەڵام ئەوە دەزانرێت کە ئۆپەراسیۆنەکە تاکو ساڵی 6162 بەردەوامبوو. دەوترێت گوندەکان سووتێنراون بەڵام کوردان تاکتیکی گەریلاییان گرتەبەرو لە چیاکاندا بەربەرەکانیی سوپای تورکییان کرد. دووبارە هەواڵی کەم لەبەردەستدایە جگەلەوانەی کە لە سەرچاوە کوردییەکانەوە هەن، ئەوەی کە جەخت لەوە دەکاتەوە وێڕای کۆمەڵکوژیی دڵڕەقانە، ڕۆحی بەرگریی کوردیی هەرگیز لەڕاستییدا تێکنەشکاوە.

لەبەرئەوەی ئەم ناوچەیە هەر لەو دەمەوە بووە ناوچەیەکی داخراو، هەربۆیە مومکین نەبوو ئەو زانیارییانەی کوردان پشتڕاست بکرێتەوە. جەلال بەگی وەزیری دەرەوە لە ئەنجومەنی نوێنەراندا ڕایگەیاند کە چیتر کێشەیەك بەناوی کێشەی کوردەوە نییە. ئەو وتی، چەتەکان بە

زۆر کراونەتە شارستانیی. ئەوەش لەوکاتەوە تاکو ئێستا بووەتە هەڵوێستی فەرمیی تورکیی، هەروەها ئەمێستا کوردان لە تورکیا بەفەرمیی وەك تورکانی چیایی ئاماژەیان بۆ دەکرێت.

کوردان لە ئێران: کاتێك پەرەسەندنی جەنگەکەی سالآنی 6162-6169 بووە هۆی پەککەوتنی حکومەت لە ئێران، چەند سەرکردەیەکی کورد لەو ولآتەدا بیریان لەوە دەکردەوە کە سوود لە رەوشەکە وەرگرن.

ئیسماعیل ئاغای خێڵی شکاك کە زیاتر بە سمکۆ ناسراوە، لە ناوچەی رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ کەوتەکارو دەسەلآتی خۆی لەو ناوچەیەدا دامەزراند هەر لە هاوینی 6162ەوە بۆ 6188، ئەو لەو ماوەیەدا ئەو ناوچەیەی وێرانکرد. جافەر سوڵتانی خێڵی هەورامان دەستیگرت بەسەر چاکانی هەورامان-مەریواندا لە باکووری هەڵەبجەو تاکو ساڵی 6185 سەربەخۆیی خۆی چەسپاند.

لەساڵی 6188دا، رەزاخان، کە دواتر بووە رەزاشا، هەنگاوی کاریگەری دژبە سەرکردە کوردەکان نا. سمکۆ لە ئۆکتۆبەری 6188دا ناچارکرا هەڵبێت‌و پاش هەشت ساڵ وەك لە یاسادەرچوویەك قانعکرا لە ساڵی 6166دا بێتە شنۆ بۆئەوەی بەفەرمیی ملکەچیی پێشانبدات. ئەو لەرێگەکەی خرایە نێو بۆسەوەو کوژرا. سیاسەتەکانی دواتری رەزاشا سادەو راشکاوانە بەلآم کاریگەر بوون. سەدەها لە سەرەکخێڵەکان دوورخرانەوەو ناچارکران بەدەستبەسەریی لە تاران یان لەهەر شوێنێکی دیکە بژین. زەوییەکانیان دەستیبەسەرداگیراو خاڵی سەربازیی بەهێزیش لە شوێنە ستراتیژییەکانی ناوچە خێڵەکییەکان دامەزرێنران. ئەو ناوچانەی کە لەسەرکردەکانی چۆڵکران‌و کەوتنە بەر گەندەڵیی‌و هەڵوێستی دڵڕەقانەی کارمەندانی ئێرانیی، ئەوەش وردە وردە هەستێکی نەهامەتیی‌و ناسۆریی لەنێو کوردان لە ئێران پەرەپێدا.

کاتێك سوپاکانی بریتانیاو رووسیا لە سێپتەمبەری 6196دا هاتنە نێو ولآتەکەوە، ئەرتەشی شاهەنشاهیی بەخێرایی لەبەریەك هەڵوەشاو لەدەستدانی کۆنترۆڵی حکومەت سەرلەنوێ هیوای سەرکردەکانی کوردی ژیانەوە. لە ناوچەکانی رووسیی کە هێزەکانی ئێرانیی تێدا هەلآتبوون، کوردان دەستیان بەسەر گەنجینەی چەك‌و تەقەمەنییەکاندا گرت. کوڕانی سەرۆکەکانیان کەوتنە ئەوەی لەتارانەوە سەرهەڵبدەنەوە بەلآم ئەوە پیاوێکی تەقریبەن نەناسراو بوو کە سەرەتا دەستەیەکی لەدەوری خۆی گردکردەوەو هەوڵیدا دەسەلآتێك بۆخۆی دابمەزرێنێت. ئەوەش محەمەد حەمە رەشیدی سەرۆکی لقێکی نادیاری بەگزادەکانی بانە بوو، کە تاقمێك شوێنکەوتەی دوای خۆی خست‌و دەستی بەسەر ناوچەی سەردەشت-بانە-مەریواندا گرت.

هەرچەندە ئەو یاخیی و بەرپرسیاربوو لە مردنی سەرلەشکر ئەمین لە سەقز، بەڵام حکومەتی ئێران توانای نەبوو کە چارەسەری بکات، بەڵکو لەبری ئەوە موچەی بۆ بڕییەوەو کردیە بەرپرسی ئاسایشی ناوچەکە. هەرچەندە، لەپایزی 6199دا، ئەو لەگەڵ کوردێکی دیکەدا کە مەحموود ئاغای کانی سانان بوو پێکیانداداا، ئەوەی دواییان پشتگیریی ئێرانی بەدەستهێناو بە دوو ستونی ئێرانیی و تانکی بچووکەوە حەمە رەشیدی لە سنوورەوە ئاودیوی عێراق کرد. سوپای ئێران جارێکی دیکە دەستی بەسەر سنوورە کوردییەکەی باشووردا گرتەوە، زیاتر لەئاکامی کەمیی هەماهەنگیی و بوونی دووبەرەکیی لەنێوان کوردان تائەوەی بەهۆی بەهێزی سوپاکەیەوە بێت.

لەباکوور، کوردان چاویان بڕیە رووسیا، کاتێك رووسیا لە ساڵی 6196دا چووە ناو ئێرانەوە هیواکان سەریانهەڵدا کە رووسەکان لەوانەیە هاوکاریی جوڵانەوەی سەربەخۆیی کوردان بکەن، بەڵام ئاکاری زۆر دروستیان بەخێرایی وای لە کوردان کرد ئەوە تێبگەن کە هیوایەکی بەو چەشنە بێهودەیە. بەودواییە دەنگۆی پرۆپاگندەیەکی زۆری رووسیا لەنێو کوردانی ئێراندا هەیە بەڵا م کەسانێك کە زۆر شایستەی قەزاوەتکردنن جەخت لەوە دەکەنەوە کە ئەو دەنگۆیە بنەمایەکی نییە.

کوردانی عێراق: لەساڵی 6161دا، تورکان ئەو راپەڕینەیان سەرکوتکرد کە لە سلێمانی لەلایەن شێخ سەعیدەوە رێبەرایەتیی کرا. شێخ مەحموودی کوڕی پێشوازیی لەهێزەکانی بریتانیا کرد کاتێك لەساڵی 6162دا گەیشتنە کەرکوك، هەروەها ئەو وەك فەرمانڕەوا لە باشووری کوردستان دامەزرێنرا. هەرچەندە، خولیا شەخسییەکانی وایکرد لەساڵی 6161دا لەگەڵ بریتانییەکاندا بکەوێتە کێشمەکێش و لە شەڕێکدا لە سەر رێگای نێوان کەرکوك و سلێمانی برینداركراو بەدیلگیرا. یەکەمجار بۆ سایلۆن دوورخرایەوە، دواتر گەڕێنرایەوەو دووبارە لەساڵی 6188دا کرایەوە بە فەرمانڕەوا. ئەو لەساڵی 6189ەوە بۆ 6168 بەبەردەوامیی لە راپەڕیندابوو، هەروەها ئەو ئۆپەراسیۆنە سەربازییانەی دژی ئەو ئەنجامدەدران وەك راهێنانێکی سەرنجڕاکێش راژەیان بە لیڤییە ئاسورییەکان و سوپای تازەپێگەیشتووی عێراق کرد. لە کۆتاییدا لەساڵی 6168 بەهاوکاریی سوپا و کاری هێزی ئاسمانیی بریتانیی هێنرایە ژێر بارو پاش ماوەیەك لە دەستبەسەریی لە بەغدا ئەمێستا رێگەی پێدراوە لە گوندەکەی خۆی بژی.

لە جوڵانەوەکەی رەشید عالی لە ساڵی 6196دا، کوردان خۆیان دوورەپەرێزگرت. شێخ مەحموود بەغدادی جێهێشت کە تا ئەو کاتە لەوێ دەستبەسەربوو، هەروەها رووی لە سلێمانی کرد کە دەوترا لەوێ خۆی ئامادە دەکات تاکو شوێنکەوتەکانی خۆی دژی حکومەتە یاخییەکە

ڕاپەڕێنێت. ئەو بەهیوای هاوکاریی ئاغاکانی پشدەر بوو، بەڵام ئەوان لە خولیا شەخسییەکانی شێخ مەحموود بەگومان بوونو پاشەکشەی کرد. شکستی یاخیبوونەکەو گەیشتنی هێزە بریتانییەکان وایکرد هەر کارێکی کورد لەبری بریتانییان بیکات پێویست نەبێت.

لە ساڵی 6168دا، سوپای عێراق چەند ئۆپەراسیۆنێکی دژی کۆنفیدراسیۆنی خێڵەکانی ناوچەی بارزان–برادۆست ئەنجامدا کە لەژێر سەرکردایەتیی شێخ ئەحمەددا بوون کە لە دانی باجدا دواکەوتبوون. سەرەتا شەڕەکە زۆر بە قازانجی کوردانىدا شکایەوە، ستونەکەی سوپای عێراقیی پێدەچوو کەوتبێتە مەترسیی قەڵاچۆبوونەوە تا ئەو کاتەی کە بەهۆی فڕۆکەکانی هێزی پاشایەتیی بریتانییەوە لەو ڕەوشە ناجێگیرەی ڕزگارکرا. لەئاکامی فشاری هاوبەشی هێزی ئاسمانیی پاشایەتیی و هێزەکانی زەمینیی عێراقیی، شێخ ئەحمەد ملیداو لەگەڵ مەلامستەفای برای و ئەندامەکانی دیکەی بنەماڵەکەیدا لە سلێمانی خرانە بن حاڵەتی نیشتەجێکردنی چاودێرییکراوەوە.

لەکاتی چوونەناوەی عێراق بۆ کۆمەڵەی گەلان لەساڵی 6168دا، حکومەتی عێراق ڕاگەیاندێکی ئاراستەی کۆمەڵەی گەلان کرد کە ورووژاندنێکی تایبەتی سەبارەت بە کوردان و کەمینەکانی دیکەی عێراق لەخۆگرتبوو. ئەو لەخۆگرتنەش لەئەستۆگرتنی بەفەرمییکردنی زمانی کوردیی بوو لەپاڵ زمانی عەرەبییدا لەو قەزایانەی کە کورد زۆرینەی تێدا پێکدەهێنن لە موسڵ، هەولێر، کەرکوك، سلێمانی، هەروەها ئەو کارمەندانەی لەم قەزایانە دادەمەزرێنرێن دەبێت کورد بن یاخود کوردیی بزانن. لەنێوان ساڵانی 6168و هەڵگیرساندنی دووەمین جەنگی جیهانییدا ئەم لەئەستۆگرتنانە پشتگوێخراو ناڕەزاییەکی یەکجار زۆر هەبوو، بەتایبەت سەبارەت بە مەسەلەی چاککردنی ڕێگاو بایەخپێدانی تەندروستیی و قوتابخانەکان، هەموو ئەوانەی بەشێوەیەکی نەگونجاو لەگەڵ ئەو قەزایانەدا بەراوردکران کە عەرەبی تێدا باڵادەست بوو.

هەروەها پەرەپێدانی سەرچاوە سروشتییەکانیش لە پارێزگا کوردییەکاندا پشتگوێخرابوو، ناڕەزایەتیی جدیی دژی کاری قۆرخکاریی توتن لەئارادابوو، ئەوەی کە دەوترا بەرژەوەندیی توتنەوانەکانی کوردی پشتگوێخستووە. ئەو ناڕەزایەتییەی بەهۆی ئەم نەهامەتییەوە بوو لەساڵی 6196دا تێکەڵ بە ڕەوشی قاتوقڕیی ئەم ناوچەیە بوو کە لەئاکامی بەدکارگێڕیی و بەددابەشکردنی ئازوقەوە کەوتبووەوە، ئەوە لەکاتێکدا بوو عێراق لە ڕاستییدا زێدەبەرهەمی هەناردەکراوی دانەوێڵەی هەبوو.

مەلامستەفا پاش ئەوەی لە چیرۆکی نەهامەتیی خەڵکەکەی ئاگاداربووو هەروەها لەو

مامەڵەیەی حکومەتی عێراق لەگەڵ شێخ ئەحمەدی برایدا بێزارو توڕەبوو، لە دەستبەسەری هەڵاتو چووەوە ناوچە خێڵەکییەکەی خۆی. ئەو لەنێو خێڵەکەی خۆیدا ملکەچیی پێشانداو تکای لە حکومەتی عێراقیی کرد، بەڵام لەکاتێکدا هێشتا دانوسان بەردەوامبوو، شەڕ لەنێوان پۆلیسی عێراقو شوێنکەوتەکانی مەلامستەفادا قەوما.

لەلایەن سوپای عێراقییەوە تیپێکی تەمێکەر ڕەوانەکرابوو نەیتوانی هیچ پێشڕەوییەك دژی ئەو پیاوەخێڵەکییانە بێنێتەدی. لەبەهاری 6199دا، ئاگربەستێك ئامادەکرا، لەگەڵ ئەوەی کە لێخۆشبوون بۆ مەلامستەفا دەربچێت. شێخ ئەحمەدو شوێنکەوتەکانی کە هێشتا لە دوورخراوەیی مابوونەوە، بەردرانو بەڵێنی ئەوە درا کە ئازوقەی زێدەتر ڕەوانەی ناوچە کوردییەکان بکرێت. هەرچەندە هەندێك ئازوقە گواسترایەوە بەڵام ڕەوشەکە هێشتا زۆر جێگەی ناڕەزایی بوو، هەروەها هەواڵی ڕاپەڕینی زیاتر لە ناوچەی بارزانەوە درا.

کوردان لە عێراق دانیان بەوەدا دەنێن کە ڕەوشەکەیان بە بەراورد بە کوردان لە تورکیا و ئێران فرە ئەرێییە، بەڵام ئەوان ئەوە بۆ نفوزی بریتانیی دەگەڕێننەوە، هەروەها متمانەیان بە زۆرینەی عەرەب لە حکومەتی عێراقدا نییە، ئەوان سەبارەت بە سیاسەتی ئایندەییان بەرامبەریان بڕوایەکی کەمیان هەیە.

هەستی نەتەوەیی کوردیی لە عێراق وەك شتێکی جیاواز لە خولیای شەخسیی کەسانێکی وەك شێخ مەحموود، لەدەوری دەستەیەك لە ڕێبەرانی کوردی میانڕەوی وەك ئەمین زەکی لە بەغدا چڕبووەوە، ئەوە کوردێکی باش خوێندەوارو نووسەری چەند کتێبێکیش بوو. لەنێو خوێندەوارە کوردەکانی دیکەدا کە لە جووڵانەوەکەدا بایەخییان هەبوو لەکاتێکدا وەك هاوڵاتییەکی وەفدار بە دەوڵەتی عێراق مابوونەوە کەسانی وەك جەمال بابانو داودپاشا بوون کە بەو دواییە باڵیۆزی عێراقیی بوو لەندەن. ئەگەر ڕێبەرانی میانڕەوی عێراقیی لەگەڵ ئەم پیاوانەدا بە گیانێکی لیبراڵانەوە مامەڵە بکەن، هیوایەکی ڕاستیینە سەبارەت بە چارەسەرێکی قنیاتکەری کێشەی کورد لە عێراقدا دێنێتەئارا.

کورد لە سوریا: ئەوەی کە کوردانێك لە سوریا هەبن نزیکەی بەتەواویی بۆ ئەو بڕیارە سەرپێییانە دەگەڕێتەوە کە لە ڕێکەوتننامەی فرانکلین-بۆیلۆن لەنێوان فەرەنسا و تورکیا لە سێپتەمبەری 6186 دا هەبوو، ئەوەی کە هێڵی ئاسنیی حەڵەب- بەغدای کردبووە سنوور لەنێوان تورکیا و سوریا بەئاراستەی ڕۆژهەڵات لە تخۆبان بەگەوە. ئەم شێوەڕێخستنە لە ڕێکەوتننامەی ئەنکەرە لەساڵی 6181دا جەختی لێکرایەوە. وەك ئاکامێکی ئەم ڕێکەوتننامەیە،

دوا سنووری باشووری ئەو خاکەی کە خێڵە کوردییەکانی لەسەر نیشتەجێبوون دەکەوێتە سنووری سوریاوە، لەکاتێکدا بەشێکی فرەی خێڵەکە لەزۆربەی حاڵەتەکاندا لەتورکیادا مانەوە. وێڕای ئەم گرووپەی خێڵە دابەشبووەکان، گرووپێکی دیکەی کورد لە چیاکانی قەرەداغ لە باکووری حەڵەب بوون کە سێ سەد ساڵ پێشتر لە رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵەوە چووبوونە ئەوێ. هەروەها لە شارۆچکەی سەلاحی لە دیمەشق کۆمەڵێکی کوردیی 860666کەسی هەیە، ئەوەی بەو ناوە ناونراوە پاش ئەوەی پاڵەوانی کورد سەلاحوددینی ئەیوبیی گۆڕەکەی لەنزیك مزگەوتی مەزنی ئومەویی نێژراوە.

هەرزوو پاش دامەزراندنی ماندێتی فەرەنسا لە سوریا، ئەو وڵاتە بووە پەناگایەکی بەرچاو بۆ پەنابەرانی کورد کە لە تورکیاوە هەڵاتبوون، هەروەها لەکاتی دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون لەساڵی 6180دا، سوریا بووە ناوەندی نەتەوایەتیی کوردیی. جووڵانەوەی یەکێتیی عەرەب و پاشەکشەی نفوزی فەرەنسیی لە دەوڵەتانی لیڤانت جۆشێکی کەمیی لەنێو کوردانی پەنابەر بزواند، بەڵام کوردانی خۆماڵیی، هەرچەندە خوازیاربوون سوود لە ئاڵۆزییە هەرێمییەکە وەرگرن بۆ ئەوەی لەسەر حیسابی عەرەبەکانی هاوسێیان، درکیان بەوە کرد کە لەوانەیە ئەوان وەك هاوسێیان بمێننەوە و خۆیان بۆ ئەوە ئامادەکرد کە خۆیان لەگەڵ رەوشە نوێیەکەدا رابهێنن.

پێدەچوو نوێنەرانی کورد بۆ ئەنجومەنی نیشتمانیی ئەرکەکانیان بە جدیی وەرگرتبێت و ئەندامانێکی هەندێك لە بنەماڵە کوردە بەعەرەبکراوەکان، بێرازییەکان لەنێو ئەوانی دیکەدا، پۆستی گرنگیان لە حکومەتدا وەرگرت. بۆ نموونە، حوسنی بێرازیی بەم دواییە بووە سەرۆك وەزیران، لەکاتێکدا یەکێکی دیکە لە هەمان بنەماڵە کە موحسین بێرازییە، ئەوەی ئەمێستا پۆستێکی گرنگی لە دەستبەسەرداگرتنی وەزارەتی نێوخۆدا هەیە، کوردێکی دیکە کە خالید بەگداشە سەرۆکی پارتی کۆمۆنیستی سوریایە.

کوردلە رووسیا: نفوزی رووسان هەمیشە لەنێو کورداندا بەهێزبووە. لەکۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا، حکومەتی رووسیا لە پێشکەشکردنی پارەدا دڵاوا بوو، ئەوەی وەفاداریی زۆر لە سەرۆکخێڵە کوردەکانی بۆخۆی راکێشابوو. یەکە کوردییەکان لە ساڵی 6201دا شانبەشانی سوپای رووسیی لە شەڕی ئەلێکساندرۆپۆڵ، قارس و ئەردەهان جەنگان. سیخوڕە رووسەکان لە دەروبەری دەریاچەی ورمێ و هەروەها لە هەر شوێنێکی دیکەی کوردستانی ئێراندا لە ساڵانی بەرایی یەکەمین جەنگی جیهانییدا چالاك بوون، هەروەها دەوترێت ئەوانە چەندین لە سەرکردەکانی کوردیان بە قازانجی تزاریی و بەلای خۆیاندا راکێشابوو، لەوانە سمکۆ و سەید

تەهای نەهریی.

پاش رێکەوتننامەی لۆزان، 860666 کوردێك لە کۆماری ئەرمەنیی سۆڤێتیی وەك رەعییەتی رووسیا دەژیان. بەگوێرەی تەکنیکی سیاسییان لە ئۆتۆنۆمیی کەلتووریی، حکومەتی سۆڤێتیی هانی ئەم گروپە بچووکەیان دا کە یەکێتییەکی نەتەوەیی راستیینە پەرەپێبدات. زمانی کوردیی لە خوێندنگا سەرەتاییو ناوەندییەکان وەك زمانی فێرکردن بەکاردەهێنرا، هەروەها کۆلیجی کوردیی کرایەوە، گۆڤارێکی هەفتانە بە کوردیی بڵاوکرایەوە، هەروەها هانی کۆڵینەوەو بوژانەوەی فۆلکلۆری کوردیی درا. لەراستییدا، رووسەکان لەسەر ئەم خاکە کوردییە بەپیتە پەرەیان بە ناوکی نەتەوایەتیی کوردیی دا، ئەوەی کە کاریگەرییەکەی گەیشتە رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵو بەرەو جەزیرەی سوریاش کشا. کاردانەوەی تورکیی چەندبارەو بەهێزبوو، بەڵام پێنەدەچوو نارەزایەتییەکی فەرمیی جدیی پێشانبدرێت،و رووسەکان لەسەر هەمان سیاسەتی خۆیان بەردەوام بون.

لەساڵی 6196دا، لەگەڵ چوونەناوەوەی هێزەکانی رووسیا بۆنێو ئێران، چەندین دەنگۆ بە بەردەوامیی بڵاودەبوونەوەو هەواڵی چەند چالاکییەك درا کە بەڵگەی ئەوە بوون ئارەزوویەکیان بۆ راکێشانی کوردانی ئێران بەلای خۆیاندا هەیە، ئەوانەی بەهیوابوون ئۆتۆنۆمییەکی خۆماڵییان لەسایەی نفوزی رووسەکاندا دەستبکەوێت. پاشتر ئەم پێچەوانەی ئەم سیاسەتە گیرایەبەرو هەڵوێستی رووسەکان بەتەواویی راستکرایەوەو کەوتە پشتگیریی دەسەڵاتدارانی حکومەتی ناوەندیی ئێرانیی.

فرە ئەستەمە پێشبینیی ئەوە بکرێت کە سیاسەتی رووسیی لە پاش جەنگ بە چ شێوەیەك دەبێت، بەڵام بەڵگەگەلێك هەن کە حکومەتی سۆڤێتیی کار بۆ رێکخستنەوەی سنوورەکانی خۆی لەگەڵ تورکیادا بکات، ئەوەش کار لە ناوچەیەکی فراوان دەکات کە کورد زۆرینەی دانیشتووانەکەی پێکدەهێنن، بەجۆرێك روو لە رووسیا بکەن. وێرای ئەوەش دەنگۆگەلێك لەنێو ئەرمەنییەکانی سوریادا هەیە لەمەڕ ئەوەی کە رووسەکان خوازیارن ئەرمینیایەکی سەربەخۆ دابمەزرێنن کە لە قەفقاسەوە بۆ دەوروبەری دەریاچەی وان بگرێتەخۆ، ئەوەی زۆرینەی ئەرمەنییەکان لە سوریا بەهیوان کۆچی بۆ بکەن.

داواکارییەکانی رووسیا بۆ قارس، ئەردەهانو ئەرتیڤن کە بەم دواییە لە بڵاوکراوەکاندا هەواڵی لەبارەوە دەدرێت[1] و دواتر لە کۆنفرانسی پۆتسدامدا مشتومڕی لەبارەوە کرا دەگونجێت

[1] The Times, June 28, 1945 and Kulay 3, 1945.

بەڵگەی ئەوە بێت کە ئەم دەنگۆیانە شایەنی ئەوەن زیاتر لەرابردوو بڕوایان پێبکرێت. هەر گواستنەوەیەکی ئەم قەڵەمڕەوانە گوژمێك بە هیوای کوردان سەبارەت بە ئازادیی هەتاهەتایی لە فەرمانڕەوایی تورکیی و دامەزراندنی چەشنە ئۆتۆنۆمییەکی خۆماڵیی دەدات. سەرۆکە دەرەبەگە کوردەکان بەجۆرێك سەبارەت بە بڵاوبوونەوەی بنەماکانی کۆمۆنیزم لەنێو پیاوەخێڵەکییەکانیان راڕان و دەسڵەمنەوە، بەڵام گەر حکومەتی تورکیی لە سیاسەتی تواندنەوەی خۆی بەردەوام بێت ئەوا زۆربەی ئەو کوردانەی ئەمێستا لەسایەی فەرمانڕەوایەتیی عوسمانییدان(مەبەستی کوردستانی تورکیایە کە پێشتر لەبن دەسەڵاتی عوسمانییدا بوون و ئەوکاتە کەوتبوونە بن دەسەڵاتی کۆماری کەمالییەوە/سەردەشتیی) پێشوازیی لە گۆڕانێك دەکەن ببێتەهۆی پەیوەستبوونیان وەك کۆمارێك بە یەکێتیی سۆڤێتەوە، جا ئەو کۆمارە بەشی زۆری کوردیی بێت یان بەشێکی کوردیی و بەشەکەی دیکەی ئەرمەنیی بێت.

ئایندەی سیاسیی کوردان پشت بە چەند هۆکارێك دەبەستێت. گرنگ نییە تاچەند تورکان لەوانەیە نکۆڵیی لە بوونی کێشەی کورد بکەن و بە تورکانی چیایی ئاماژە بۆ کوردانی رەعییەتی خۆیان بکەن، جووڵانەوەی سەربەخۆیی نەتەوەیی کوردیی هەر لەئارادا دەبێت. جووڵانەوەی نەتەوەیی لەئێستادا لە کۆمەڵەی خۆیبووندا لە سوریا چڕبۆتەوە و هەروەها لەو گروپە کۆچبەرە بەبایەخەی کە هەرچەندە بەشێك نییە لە کۆمەڵەکە، بەڵام پەیوەندییەکی نزیکیان پێیەوە هەیە. ئەم کۆمەڵەیە بەشێوەیەکی سەرەکیی بایەخ بە جووڵانەوەی نەتەوەیی کوردیی لە تورکیا دەدات، بەڵام لەوانەیە پەیوەندییەکی فرە لەنێوان ئەوان و رێبەرانی نەتەوەیی کوردیی لە عێراق و ئێران بەگشتیی باوەڕپێکراوبێت.

تەگەرە سەرەکییەکانی سەربەخۆیی نەتەوەیی کوردیی لە ناکاریی کوردان بۆ یەکگرتن لەنێو خۆیاندا خۆی دەبێنێتەوە. بەندی 18ی رێکەوتننامەی سیڤەر بەهۆی مەرجەکانی بەندی 19ەوە لەباربوو، ئەوەی تێدا هاتبوو کە سەربەخۆیی تەنیا کاتێك دەبەخشرێت کاتێك ئەنجومەنی کۆمەڵەی گەلان بڕوا بەوە دێنێت کە کوردان توانای ئەو چەشنە سەربەخۆییەیان هەیە، تائێستا تەنیا کەمێك یان ئەگەر هیچ بەڵگەیەك هەبێت کە پێشانیبدات ئەوان، یان لە هەر قۆناغە ماوەیەکی رێژەییدا، توانای پێکهێنانی نیشتمانێکی سەربەخۆی یەکگرتوویان هەبێت.

ئەوان گەلێکی ئازاو دڵگیرن و توانای قوربانیدانێکی مەزنیان هەیە بەڵام لاوازیی هاوبەستەگییان هەیە. ئەوان لە تاقمی خێڵەکیی پێکهاتوون و هەمیشەش هەروابوون و وەفادارییان بۆ تاکە سەرۆکەکانیانە، ئامادەن دژی دوژمنی هاوبەش یەکبگرن بەڵام چاویان بە هەر دەستوەردانێکی سەرۆك خێڵێکی دیکە لە کاروباری تایبەت بە خۆیان هەڵنایە.

بەم دواییە ئاماژەگەلێك هەن كە پەرەپێدانی هاوچەرخ و فێركردن و..هتد، دەسەڵاتی سەرۆكخێڵەكانی لاوازكردووە. پیاوە خێڵەكییەكان ئەوەیان درك كردووە كە داواكاریی فێركردنی هاوچەرخ، بایەخپێدانی تەندروستیی هاوچەرخ و هەروەها شێوازە هاوچەرخەكانی پەیوەندییكردن ڕێكخستنێكن لەپشت شێوازەكان و بواری دەسەڵاتی خێڵەكییەوە. بەڵام بەڵگەگەلێكی كەم هەن لەوبارەیەوە كە لاوازیی ڕێبەرایەتیی خێڵەكیی وادەكات هاوبەستەگییەكی زێدەتر لەنێو كورداندا وەك ڕەگەزێك پەیدابێت. ئەوان هێشتا مەیلیان بەئاراستەی بەرژەوەندییە خۆجێییەكەدایە، تەنیا پشتبەستنیان بە سەرۆكی خۆجێ بگۆڕن بە كارمەندێكی خۆجێ كە ئەوان بەهیوان كورد بێت یان بەهەرحاڵ لە كوردیی تێبگات و قسانی پێبكات.

هەرچەندە، ئەو ڕاستییەی كە دەرفەتێكی دەستبەجێ بۆ دامەزراندنی كوردستانێكی سەربەخۆ نییە، هۆكارێك نییە بۆ پشتگوێخستنی كێشەی كورد وەك شتێكی ناشایستە بۆ ئەوەی لەئایندەدا زێدەتر لەبەرچاو بگیرێت. كوردان گروپێكی ئیتنیی ڕەگەزیین كە لەوانەیە تێكڕایان زیاتر لە سێ ملیۆنێك بن، خۆیبوون بانگەشەی تێكڕایی نزیكەی هەشت ملیۆن دەكات. ئەستەمە ژمارەی دروستمان دەستكەوێت، بەڵام ئەم دابەشبوونە مەزەندەكراوەی كوردان كە لە خوارەوە هاتووە هەڵە دەكەوێتەوە گەر هەر شتێك بەئاراستەی بەهەندوەرنەگرتندا بێت: لە توركیا 60566066 ،. لە ئێران 566066 ،. لە عێراق 266066 ،. لە سوریا 866066و هەروەها لە ڕووسیا 86066.

هەرچەندە ئەوان ئەمێستا داوای كوردستانێكی سەربەخۆ دەكەن، كۆمەڵەی خۆیبوون و ئەو كوردانەی ئەوان نوێنەرایەتیی دەكەن دەشێت بە باشیی ڕازییبن ئەگەر بتوانرێت كوردان لە توركیا، ئێران و عێراق و هەروەها سوریادا ڕێگەیان پێبدرێت وەك كورد بژین، بە كوردیی قسان بكەن، كوردیی وەك زمانێكی فەرمیی لە خوێندنگا سەرەتاییەكانیان بەكاربهێنن و كتێب و گۆڤار بەكوردیی بڵاوبكەنەوە. ئەگەر زامنێكی لەم چەشنە لە جۆرە كۆنفرانسێكی ئایندەیی نێونەتەوەییدا فەراهەم بكرێت، دەشێت هێشتا ئەستەم بێت جێبەجێبكرێت ئەگەر حكومەتە هەرێمییەكان ئارەزووی ئەوە بكەن خۆیانی لێ ببوێرن. لەعێراقدا، بەڵێنێكی لەم چەشنە دراوە و وەفاشی پێكراوە، بەڵام كێشەی كورد لەوێ هێشتا چارەسەر نەكراوە.

یەك لەو چارەسەرانەی پێشنیاز كراون ئەوەیە كە كوردان پێویستە بەو چەشنە مامەڵە لەگەڵ ئەو وڵاتانەدا بكەن كە ئەوانی لەنێودا دەژین هەروەك چۆن سكوتلاندییەكان مامەڵە لەگەڵ ئینگلتەرادا دەكات، لەڕێگەی هاوكاریی لەگەڵ حكومەتەكەی و چالاكییەكانی دیكەیدا، هەروەها

بەهۆی توانای سروشتیی خۆیان‌و بەهێزی تایبەتمەندیی رەگەزەکەیان پێگەی رەوای خۆیان لە وڵاتەکەدا بچەسپێنن. ئاماژەگەلێکی ئەوتۆ هەن کە ئەمە لە سوریادا دەتوانرێت بکرێت، بۆ دەبێت لە تورکیا و ئێران‌و عێراقیش سەرکەوتوو نەبێت؟

هەرچەندە، کوردان، کە تەماشای گەشەسەندنی نەتەوایەتیی عەرەب‌و تۆرانییەکانیان دەکرد، ئەو مەیلەیان هەبوو کە سەبارەت بە دەرفەتیان بۆ بەدەستهێنانی ئەوەی کە خۆیان بە چارەسەرێکی دادپەروەرانەی دەزانن رەشبین بن، ئەگەر شتەکان بۆ ئەوە جێبهێڵرێن کە خۆیان بایەخ بە خۆیان بدەن. بۆئەم مەبەستە ئەوان هێشتا فشار بۆ چەشنە شێوەیەك، ئەگەر بۆ ئۆتۆنۆمیی نەبێت، لە لانیکەم جیاوکێکی دانپێدانراو دەبەن کە زامنی مافەکانیان بکات لەنێو گروپە نەتەوەییەکانی دیکەدا نەتوێنرێنەوە. دەرفەتەکانی چارەسەرێکی بەم چەشنە لەعێراق‌و سوریادا دەرکەوتوون، لەکاتێکدا لە ئەرمینیای سۆڤێتیی، کوردان هەموو ئەو ئاسانکارییانەیان بۆ فەراهەمکراوە کە بەوشێوەیەی ئارەزووی دەکەن پەرەپێدانی نەتەوەییان بەرێوەبەرن.

هەرچەندە، کوردان لەم وڵاتانە بەرجەستەی رێژەیەکی فرە کەمی تێکڕای ژمارەیان دەکەن، کە نیوەی زیاتریان لە تورکیا دەژین. هەرلەوێدایە کە بۆ یەکەمجار کێشەی کورد دەرکەوت، هەروەها هەر لەوێشە کە چارەسەری کێشەکە ئێستاکە یەکجار سەختە. هەروەك تێکڕای کێشەی کەمینەکان، پێویست بە چارەسەرێکی لێزانانە دەکات، هەروەها هەر دەستێوەردانێکی دەرەکیی دەگونجێت زیانی هەبێت تاکو سوود. لەوانەیە لەلایەن خودی کوردانەوە پێویست بە گیانێکی سازش‌و نەرمیی زێدەتر بکات. لەوانەیە چارەسەرێکی رازییکەر پشت بە پەرەسەندنی زیاتری گیانی لیبرالانە لە سیاسەتی تورکییدا ببەستێت، ئەوەی کە ئاماژەگەلێك نزیکەی بەئاراستە پێچەوانەکەیدا هەیە. ئەوە یەکجار زۆرە کە هیوای بەدیهاتنی نموونەی باڵا لە دادپەروەریی، سەربەستیی مرۆیی‌و سەربەخۆیی سیاسیی، وەك ئەوەی کە هێماکانی لە کۆنفرانسی سانفرانسیسکۆدا دەبینرێت، دەشێت لە چارەسەرکردنی کێشەی کورددا درك بکرێت، هەروەها دەگونجێت حکومەتی تورکیی خۆی بنەماکانی پەیمانی ئەتلانتیك لەمەڕ رەعییەتە کوردەکانی جێبەجێبکات، وێڕای ئەوەش، ئەوەی دواتریان جەخت لە مافەکانی دەکاتەوە تاکو تایبەتمەندیی‌و داب‌ونەریتی خۆیان بپارێزن.

مێژوو پێشانیداوە کە کێشەی کوردان زۆربەی جار بەهۆی هەوڵی بێبەشکردنیی ئەم گەلە سەریهەڵداوە لە داب‌و نەریت‌و کەلتوورو ئۆتۆنۆمیی خێڵەکییان کە زۆر پێوەی پەیوەستن. لەلایەکی دیکەوە جێگەی گومانە داخۆ ئۆتۆنۆمییەکی ناوەندگەرا چارەسەرییەکی کردارییانە فەراهەم دەکات. سیاسەتێکی لیبرالانە کە بتوانێت کوردان بکاتە ئەندامێك لە دەوڵەتەکانی

تورکیا، ئێران، عێراق و سوریا کە لەگەڵ وەفادارییان بۆ داب و نەریتەکەیان ناتەبا نەبێت، تەنیا سیاسەتێکە کە لەوانەیە سەرکەوتوو بێت، هەربۆیە گەر لە مێژووی کوردان ئەنجامگیریی وانەیەك فێربین ئەوەیە کە ئەو تواندنەوەیە مومکین نییە.*

* ئەم بابەتە لە سەروبەندی کۆتاییهاتنی جەنگی دووەمی جیهانییدا ئامادەکراوەو لە یەنایەری ساڵی 6191دا لە گۆڤاری (کاروباری نێودەوڵەتیی)ەوە کە لەلایەن پەیمانگای پاشایەتیی بۆ کاروباری نێودەوڵەتییەوە بڵاوکراوەتەوە. بەسوپاسەوە دەقە ئینگلیزییەکەی لەلایەن برای بەڕێز مامۆستا(سامان حوسێن)ەوە بەدەستمان گەیشت. بڕوانە :

International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-). Vol. 22. No. 1 (jan . 1946)pp 91-103.